

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ХАНАФІТСЬКОГО МАЗГАБУ

Стаття Ісмагілова С.В. «Особливості правової моделі ханафітського мазгабу» досліджує виникнення та розвиток ханафітського мазгабу – правової школи імама Абу Ханіфи. В роботі автор досліджує джерела фікху, феномен виникнення мазхабів і особливості правової моделі ханафітського мазгабу. В роботі підкреслюється, що мазгаб ханафітів є результатом науково-правової діяльності не лише самого Абу Ханіфи, але також і його учнів.

Ключові слова: ханафітський мазгаб, мусульманське право, іджтихад.

Мусульманське право було й залишається однією з найважливіших і невід’ємних складових ісламської цивілізації. Маючи переважно релігійну основу, мусульманське право формує свої принципи, виходячи з ідеї справедливості, що заповідана у Священному Корані. Часом шаріат помилково ототожнюють із правом. Насправді шаріат охоплює ширше коло питань, адже до нього, крім права, входить догматика та етика ісламу.

Виникаючи безпосередньо з тексту Одкровення, ісламське право понад тисячу років регулювало різні боки життя цілого мусульманського суспільства й кожної людини. До сфери регулювання ісламського права входять як норми, що визначають відносини віруючих із Богом, ритуальну практику, так і норми, що визначають відносини людей між собою та з державною владою, взаємини мусульман із представниками інших конфесій та інші питання соціального характеру. Для правильного розуміння природи мусульманського права важливо усвідомити його фундаментальний принцип, згідно з яким право – не творіння людського розуму, а вираз Божої волі; мусульманські правники займаються не правотворчістю в прямому сенсі цього слова, а знаходять правові рішення в межах ісламського вчення.

Ісламська правова доктрина дістала назву фікх, що в перекладі з арабської значить «знання», «розуміння». Розвиток фікху традиційно ділиться на шість основних етапів, серед яких найважливішим для цього дослідження є період розквіту, що охоплює часовий відтинок від середини VIII ст. н. е. до середини X ст. н. е. У цей період було сформовано всі основні правові школи, і однією з перших із них був мазгаб ханафітів.

В Україні, як і в багатьох країнах Європи, спостерігається інтерес не тільки до арабо-мусульманської культури, а й до ісламського права. Українські науковці вже мають певні успіхи в дослідженні мазгабів і феномена формування фікху. Проте більшість досліджень стосуються

* С.Ісмагілов – аспірант Державного університету інформатики і штучного інтелекту.

лише описів характерних ознак тієї чи іншої школи, їхніх принципів і методів винесення фетв. А особливості соціокультурних умов, за яких формувалися мазгаби, наразі лишаються недостатньо дослідженими. При цьому самі мусульманські богослови відзначають прямий зв'язок між регіоном формування мазгабу та його правовими методами. Ця стаття — спроба проаналізувати зв'язок між соціокультурною ситуацією в Межиріччі й принципами формування ханафітської школи права.

Мета цієї роботи – розгляд ханафітського мазгабу й феномену його поширення в мусульманському світі. **Об'єктом** дослідження є шариат, його джерела й структура, а також методи, до яких удаються богослови ісламу для вирішення теологічних проблем. **Предметом** дослідження є мазгаб ханафітів і його особливості.

Вивчивши літературу з цього питання й спираючись на джерела, автор поставив такі **завдання**: а) розглянути роль, структуру та особливості правових шкіл ісламу; б) проаналізувати відмітні властивості ханафітського мазгабу; в) виявити причини найбільшого поширення ханафітського мазгабу в мусульманському світі.

Основний зміст статті. Початок становлення фікху відносять іще до часу діяльності пророка Мухаммада, коли з його слів і зі слів його сподвижників записували перші хадиси. Зі смертю пророка розвиток фікху не перервався. Свій внесок у формування коранічної екзегетики й хадисознавства, що були основами ісламської правничої науки, подальший розвиток юридичної практики, що застосовувалася за часів пророка, зробили його найближчі сподвижники. Уже тоді закладалися теоретичні підвалини майбутніх богословсько-правових шкіл ісламу.

У наступний період, коли ісламське благовістя вийшло за межі Аравії, найбільшу популярність отримали імена окремих факіхів-правознавців: Саїда ібн Мусаїба, Аль-Касима ібн Мухаммада, Хасана аль-Басрі тощо.

Першою фундаментальною працею з фікху можна вважати «Аль-Муватта» імама Маліка ібн Анаса. Великий внесок у становлення фікху зробив імам Мухаммад аш-Шафії, перу якого належить трактат «Ар-Рісаля», де вперше сформульовано чіткі визначення основних категорій ісламської правової доктрини.

Основними джерелами права, так званим «корінням фікху», в ісламі є Священний Коран, сунна пророка Мухаммада, *іджма* (одностайна думка сподвижників пророка або видатних факіхів з обговорюваних питань), *кьяс* (раціоналістичне судження за аналогією, коли рішення виводиться на основі порівняння моделі розв'язуваного питання з моделлю вирішеного раніше подібного питання). У випадках, коли Коран і сунна містять приписи, що дозволяють неоднозначне тлумачення, або не містять явної відповіді на якесь питання, правознавці самостійно шукають

необхідні рішення на основі творчого раціонального тлумачення сакрального тексту.

Пошук богословом-факіхом аргументів, методів і способів раціонального вирішення питань позначають терміном «іджтихад» («вияв старанності», «наполегливість»). Учених-правознавців, які мають право робити самостійні богословсько-правові висновки, називають *муджтахідами*.

Період від середини VIII ст. н. е. до середини X ст. н. е. історики ісламського права називають «золотим століттям» іджтихаду. Цій добі належать імена видатних богословів і правознавців, що зробили вирішальний внесок у подальший розвиток теорії та практики фікху, визначили творчий напрямок в ісламській правовій думці.

У цей період формуються правові школи ісламу, що дістали назву мазгабів. Із понад десятка мазгабів до наших днів дійшли тільки ханафітський, малікітський, шафіїтський і ханбалітський мазгаби в сунітів, зайдитський і джафаритський у шиїтів.

Правові школи, як у цілому позитивне явище в історії ісламу, мали різну долю. Одні з них набули поширення й масу прихильників, інші (як мазгаб зайдитів) збереглися локально, а деяким і зовсім судилося зійти зі сцени, лишивши свій слід лише в багатотомних працях батьків-засновників і їхніх опонентів. І феномен поширення мазгабу, і феномен зникнення мазгабу частіше за все пов'язані не так із теологічними аспектами, як із політичними, історичними та соціальними. Якщо мазгаб сформувався й був визнаний в мусульманському світі, значить, він був добре обґрунтований. В ісламі статус правової школи може отримати тільки правильно розроблене та аргументоване вчення теолога-*муджтахіда* та його послідовників. Вирішальне значення мали процеси, що відбувалися в мусульманському середньовічному суспільстві.

Одним із видатних богословів зазначеного періоду був імам Абу Ханіфа Нуман ібн Сабіт Аль-Марзубан (699–767 рр.) – факіх і мухаддис, засновник ханафітського мазгабу. Абу Ханіфа відіграв у розвитку мусульманського богослов'я та права роль, яку важко переоцінити. Він увійшов в історію ісламу з титулом *Аль-імам аль-азам* («найбільший імам»). У своїх поглядах імам Абу Ханіфа був послідовним прихильником сунітського напрямку в ісламі. Перебуваючи в регіоні найбільшого поширення шиїзму, він не підтримував погляди шиїтів і не поділяв шиїтського вчення про *імават*. Ба більше, для своєї правової школи імам займався збиранням і вивченням хадисів пророка Мухаммада, більшість із яких не визнаються шиїтами. Судячи з праць імама, він був непогано обізнаний і з іншими релігійними течіями. Саме для неарабів, що перейшли в іслам, він і створював свою правову школу – з урахуванням їхньої ментальності й традицій. У питаннях фікху імам був прихильником дедуктивного мислення й широкого застосування особистого іджтихаду, що було зумовлено обставинами, за яких він жив.

На початку VI століття в халіфаті намітилася тенденція розділення учених-теологів і їхніх послідовників на дві основні групи. Одна група вчених схилилася до того, щоб у власних висновках не виходити за межі відомих і доступних для використання текстів, а друга група віддавала перевагу широкому використанню дедуктивного міркування та іджтихаду.

Перша група уникала давати фетви з того чи іншого питання за відсутності відповідних чітких текстів із Корану або хадисів, що стосуються цього питання. Через таку позицію вчених цього напрямку стали називати *агль аль-хадис* («люди хадисів»). Їхнім центром була Медина, а фікх мединської школи здебільшого мав практичну спрямованість і ґрунтувався на реальних проблемах.

Друга група вчених уважала, що всілякі закони, зіслані Аллагом, мали певні причини, незважаючи на те, чи були вони визначені Аллагом і його пророком, чи ні [Абу Амина Биляль Филипс. Еволюція Фикха (Исламский закон и мазгабы). – К.: Ансар Фаундейшн, 2001. – С. 80]. У тих випадках, коли причини якогось закону не були конкретно визначені, вони вдавалися до власних здібностей раціонального судження, щоб знайти можливі причини. Згодом вони застосовували цей закон для всіх інших випадків, що виникли за подібних обставин. Їхній підхід ґрунтувався на практиці декого з відомих сподвижників пророка, що використовували дедуктивний метод для віднайдення можливих першопричин певних божественних законів. Через те, що ця група обстоювала широке застосування методу дедуктивного міркування, вони здобули популярність як *агль ар-раї* («люди міркування», «люди думки»).

Центром учених *агль ар-раї* була Куфа в Іраку. Фікх у Куфі розвивався на базі гіпотез: вигадані проблеми розглядалися в різних ситуативних контекстах, потім вироблялися передбачувані (гіпотетичні) рішення, що записувалися. У процесі подібних обговорень часто виникало питання: «А якби це було так?», тому ці вчені отримали прізвисько «якбишники». Слід зазначити, що ці два напрями були тільки продовженням методів, що виникли ще в середовищі сподвижників пророка.

Різні підходи вчених *агль аль-хадис* і *агль ар-раї* до вирішення шаріатських питань тісно пов'язані з різними типами соціо-культурного середовища в двох географічних регіонах, де вони процвітали. Від часів четвертого праведного халіфа Алі ібн Абу Таліба столицю халіфату перенесли спочатку до Іраку, потім до Сирії, тому аравійська провінція Хіджаз практично опинилася осторонь від громадських заворушень і напливу нових культур та ідей, тобто всього, що зазвичай відбувається в столиці держави. Унаслідок такої ізоляції життя в Хіджазі лишалося мирним і спокійним. Його не стрясали війни й, мабуть, мало збурювали ідеї шіїтів, хариджитів та інших релігійно-політичних відгалужень. Цей регіон був ще й рідним домом пророка й місцем народження ісламської держави. Останнє було причиною предостатку в ньому хадисів, багатства

правових норм і фетв, виведених іще трьома першими халіфами – Абу Бакром, Омаром і Османом. Ірак, навпаки, був для мусульман землею новою та незнайомою. Коли сюди було перенесено столицю держави, вона стала справжньою «плавильною піччю» для різних культур, породжуючи величезну кількість ситуацій і подій, що виходили за межі досвіду попередніх поколінь мусульманських учених. Через невелику кількість сподвижників пророка в цьому краї, хадисів тут не було так багато, як у Хіджазі.

Часто наголошують, що Ірак став місцем виникнення великої кількості вигаданих хадисів і країною виникнення більшості відступницьких рухів. Невпевнені в правдивості цитованих хадисів, учені Іраку в цілому поклалися на них меншою мірою, ніж учені Хіджазу. Окремі хадиси, що їх учені Іраку вважали точними, приймалися тільки у випадку, якщо вони відповідали певним дуже суворим критеріям правдивості. Результатом такого розвитку стало те, що іракська школа правової думки та її богослови більше поклалися на особисте міркування й логіку, аніж на сунну пророка, що передається з уст до вуст [Абу Амина Биляль Філіпс. Еволюція Фікха (Ісламський закон и мазгабы). – К.: Ансар Фаундейшн, 2001. – С. 79].

Логічним результатом зміцнілої правової традиції Іраку стало витворення ханафітського мазгабу, що ввібрав методику цілої когорти вчених, які працювали в цьому регіоні.

Метод викладання імама Абу Ханіфи ґрунтувався на принципі колективного обговорення, наради зі своїми учнями. Він ознайомлював учнів із якоюсь правовою проблемою як предметом для обговорення, а також наказував їм письмово фіксувати рішення, що приймаються у випадках, коли вони досягали одностайності в поглядах. Вважаючи на такий інтерактивний підхід до виведення фетв, можна сказати, що мазгаб ханафітів є продуктом зусиль учнів Абу Ханіфи не меншою мірою, ніж його власних зусиль. Також вони провадили дебати з гіпотетичних проблем і віднаходили рішення, керуючись таким принципом, як підготовка до проблеми, тобто готовність зустрітися з проблемою ще перед тим, як вона виникне. Через схильність до гіпотетичного фікху, який на той час став уже традиційним у цьому регіоні, ханафітський мазгаб відносять до *агль ар-раї*.

Слідом за імамом Абу Ханіфою, перші фахівці-правознавці мазгабу виводили правові норми з таких джерел (у визначеному ними порядку важливості):

1. **Коран.** Згідно з ісламською традицією Коран уважають початковим, першорядним і незаперечним джерелом ісламського права й використовують його для оцінки точності інших джерел. Ґрунтуючись на цій фундаментальній позиції, ханафіти вважали неточним будь-яке інше джерело, що суперечить Корану.

2. **Сунна.** До сунни зверталися як до другого найважливішого джерела ісламського права, але з певними застереженнями щодо її використання. Вони дотримувалися думки, що коли певний хадис використовують як доказ із правового погляду, то такої умови, як його точність і правдивість буде недостатньо – він до всього ще має бути дуже відомим і поширеним. Ця умова стала гарантією проти вигаданих хадисів, які були дуже поширені в тих регіонах, де в минулому було мало сподвижників пророка, й рівень релігійної грамотності населення залишався невисоким. До таких регіонів імам відносив і Ірак із його поліконфесійністю й великою кількістю прихильників шиїзму.

Треба зазначити, що дуже відомих і поширених хадисів не так уже й багато. Вони стосуються переважно моральних настанов, проголошених пророком у проповідях у присутності сотень (а іноді й тисяч) людей, відправлення релігійних обрядів, основ віровчення тощо. У сфері тонкощів фікху хадиси цієї категорії трапляються ще рідше. Зважаючи на ситуацію, в імама та його учнів не було іншого виходу, як обирати між сумнівними хадисами та особистим іджтихадом. Вони зробили вибір на користь другого, що було природним для іракської правової думки того часу. Вони вважали, що краще припуститися помилки в другорядному джерелі шаріату, ніж узаконити сумнівний хадис, залучивши його до своїх книг, і, через це, можливо, припуститися помилки в основному джерелі шаріату. Безумовно, це був далекоглядний хід, адже послідовники, помітивши помилку в особистому іджтихаді, мають повне право її виправити. Виправляти або виключати хадиси в питаннях фікху набагато важче, бо треба довести їхню неправдивість і «перемогти» аргументами авторитет ученого, що визнав цей хадис припустимим.

1. **Іджма.** Третім за важливістю джерелом права була одностайна думка сподвижників пророка або вчених пізніших поколінь із будь-якого правового питання, на яке немає відповіді в Корані чи Сунні. Тобто при виведенні ісламських норм погляди сподвижників пророка та одностайна думка вчених наступних періодів мала перевагу перед особистими думками самого Абу Ханіфи та його учнів. Насправді вчені ніколи не збиралися під один дах для з'ясування іджми. Іджма відбувалася на відстані. Кожен із видатних богословів у себе на батьківщині висловлювався з нагального питання і, якщо висловлені ними думки збігалися, вважали, що іджма відбулася.

Іджма буває двох видів – повна й неповна. Повною іджму вважають, коли всі без винятку богослови висловили свої думки, й вони збіглися. Неповною вважають таку іджма, коли більшість факхів зійшлися на думці, а решта вважали за краще втриматися, але не висловилися проти. Ханафіти, на відміну від деяких інших шкіл, приймають обидва види іджми.

2. **Індивідуальні думки сподвижників пророка.** Якщо сподвижники пророка мали різні думки щодо конкретного правового питання, Абу Ханіфа обирав ту думку, що здавалася йому найвідповіднішою для цього випадку.

Регламентуючи такий підхід як один із найважливіших принципів свого мазгабу, він уважав вагомішими думки сподвижників пророка, ніж власні думки [Абу Амина Биляль Филипс. Еволюція Фикха (Исламский закон и мазгабы). – К.: Ансар Фаундейшн, 2001. – С.104]. Однак, обираючи один із кількох різних поглядів, Абу Ханіфа все-таки якоюсь мірою вдавався до власних міркувань, адже він обирав певну думку, ґрунтуючись на своєму розумінні проблеми.

3. Кияс (дедукція за аналогією). Імам не вважав за потрібне погоджуватися з думками й висновками учнів сподвижників пророка в тих галузях, де чіткий доказ було відсутній у всіх зазначених вище джерелах. Визнаючи себе рівним цьому поколінню вчених, він формулював власні рішення на основі принципів киясу, встановлених ним самим і його учнями.

4. Істихсан (метод переваги). Термін *істихсан* означає визнання одного доказу за кращий від іншого з огляду на те, що перший здається доречнішим для конкретної ситуації, навіть якщо визнаваний за кращий доказ буде технічно слабший. Один із можливих прикладів – обрання якогось хадиса, що має конкретний сенс, а не іншого, що має загальний сенс. Так само імам інколи віддавав перевагу нормам, доречнішим для конкретної ситуації, над тими, які були виведені методом киясу.

5. Урф (місцевий звичай). Місцевим звичаям надавалася більша правова вага там, де іслам не встановлював ніяких обов'язкових правил. Саме завдяки практичному застосуванню цього принципу різні звичаї, що існують у великому розмаїтті культур ісламського світу, ввійшли до правових систем мусульманських країн. Урф використовують нечасто і, як правило, в непринципових питаннях.

Найзнаменитіші з учнів Абу Ханіфи – Зуфар ібн Аль-Хундайл, Абу Юсуф і Мухаммад ібн Аль-Хасан. Важливо зазначити, що Абу Юсуфа призначали головним державним суддею халіфами Аббасидської династії: Аль-Маді (775-785гг.), Аль-Хаді (785-786гг.), і Гаруном ар-Рашидом (7860-809гг.). Як головний суддя він призначав суддів до різних міст і провінцій, і всі його протеже були послідовники ханафітського мазгабу [Вахби Сулейман Гавиджи. Великий імам Абу Ханифа ан-Ну'ман. – М.: Ибрагим, 2002. – С. 146]. Це стало одним із важливих факторів поширення цієї правової школи в цілому халіфаті. Можна сказати, що Абу Юсуф став головним послідовником імама Абу Ханіфи в розповсюдженні та популяризації школи ханафітського фікху.

Висновки. Усі мазгаби в ісламі з'явилися й розвивалися приблизно в той самий час за рівних умов. Проте більшість із них зовсім припинили своє існування – по-перше, з причини припинення іджтихаду всередині самої правової школи, по-друге, не витримавши конкуренції з боку активніших правових шкіл. Проблема полягала в тому, що більшість мазгабів формувалися навколо однієї (максимум двох або трьох) осіб, а ханафітський мазгаб формувався не навколо особи, але навколо цілої школи. Кожен учень у ханафітів мав право голосу. У цій школі виховувалися не послідовники

якогось релігійного авторитету, а майбутні богослови – це велика заслуга імама Абу-Ханіфи, який розумів, що успіх залежить не від старанних виконавців, а від самостійних і незалежних послідовників. Так і сталося: учні Абу-Ханіфи й далі провадили незалежний іджтихад, але в межах рідної правової школи. Ніхто з них і не думав відмовлятися від школи імама Абу-Ханіфи з однієї простої причини – усі учні були причетні до правил, сформульованих у ній. Такий демократизм і свобода правових досліджень призводили не до розподілу всередині школи, а до розширення й збагачення її правової бази.

Орієнтація школи на неарабське населення халіфату так само принесла свої плоди. Бачачи подальшу перспективу поширення ісламу серед населення різних країн, народів і етнічних груп, ханафіти поставили собі завданням допомогти їм адаптуватися в межах нової релігії. Наскільки блискуче їм це вдалося, ми можемо бачити тільки тепер.

Сьогодні ханафітський мазгаб лишається найбільшим і найвпливовішим як у мусульманському світі, так і серед мусульман України.

А н о т а ц і ї

Статья Исмагилова С.В. «Особенности правовой модели ханафитского мазхаба» исследует возникновение и развитие ханафитского мазхаба – правовой школы имама Абу Ханифы. В работе автор исследует источники фикха, феномен возникновения мазхабов и особенности правовой модели ханафитского мазхаба. В статье подчеркивается, что мазхаб ханафитов явился результатом научно-правовой деятельности не только самого Абу Ханифы, но также и его учеников.

Ключевые слова: ханафитский мазхаб, мусульманское право, иджтихад.

The article by **Ismagilov S.V. "Features of the jural model of the Hanafi school of thought"** investigates the origin and development of the Hanafi school of thought - the juridical school of Imam Abu Hanifa. In this paper, the author analyses the sources of fiqh, the phenomenon of emergence of schools of thought and peculiarities of the juridical model of the Hanafi school of thought. The paper stresses that Madh'hab Hanafi is a product of scientific and jural activities not only of Abu Hanifa, but his disciples also.

Key-words: juridical school of Abu Hanifa, Moslem jury, idgtikhad.